

IN MEMORIAM

Janusz Żarnowski (1932–2019)

9 V 2019 r. zmarł prof. dr hab. Janusz Żarnowski, wybitny historyk dziejów najnowszych. Jego bibliografia liczy ponad 300 pozycji, w tym kilkanaście książek, i obejmuje wiele aspektów historii Polski oraz Europy Środkowej i Wschodniej XX w.¹ Profesor Żarnowski niemal całe swoje życie naukowe był związany z Instytutem Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, gdzie rozpoczął pracę w 1956 r. W latach 1972–1975 zasiadał w jego władzach. Był długoletnim kierownikiem Zakładu Historii Europy Środkowej i Wschodniej (1966–1980) i Zakładu Dziejów Społeczeństwa Polskiego XIX i XX wieku (od 1980). Przez kilkanaście lat należał do Komitetu Redakcyjnego „Dziejów Najnowszych”. W latach 2003–2011 pełnił funkcję przewodniczącego Komitetu Nauk Historycznych PAN. Był długoletnim członkiem Polskiego Towarzystwa Historycznego oraz Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Janusz Żarnowski ukończył studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim w 1955 r. W 1960 r. obronił doktorat w Instytucie Historii PAN. Jego rozprawa habilitacyjna, poświęcona inteligencji w II Rzeczypospolitej, została opublikowana pt. *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*². Praca ta wyznaczyła jeden z wiodących kierunków badawczych całej jego kariery naukowej. Problemy strukturalne, wokół których Żarnowski skoncentrował swoją narrację, pozwoliły autorowi sformułować tezy dotyczące wielkości badanej warstwy i jej cech charakterystycznych. Kilka lat później Janusz Żarnowski opublikował kolejne studium poświęcone społeczeństwu międzywojennej Polski³. Namysł nad jego strukturą, wskazanie czynników wyodrębniających poszczególne klasy i warstwy wynikał z zainteresowania ówczesnego środowiska historyków procesami makrosocjalnymi, źródłami ilościowymi i statystyką. Podczas pobytów stypendialnych w Paryżu Żarnowski miał okazję prowadzić dyskusje z przedstawicielami szkoły Annales, uznawanymi za pionierów takich ujęć. To właśnie ta współpraca i dyskusje w środowisku skupionym wokół prof. Witolda Kuli

¹ Szczegółowe zestawienie bibliografii prac prof. Janusza Żarnowskiego do 2001 r. zawiera praca *Społeczeństwo, państwo, modernizacja. Studia ofiarowane Januszowi Żarnowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Mędrzecki, Warszawa 2002, s. 13–31.

² Ukazała się w 1964 r.

³ J. Żarnowski, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.

zainspirowały go do podjęcia badań. Praca o społeczeństwie Polski międzywojennej nie tylko zawierała nową propozycję opisu społeczeństwa w ujęciu klasowo-warstwowym, ale też wskazywała niemożność oddzielenia go od ujęcia kulturowego. Taki postulat był ówczesnie nie tylko na gruncie polskim propozycją pionierską. Obydwie książki Janusza Żarnowskiego stanowią odniesienie dla historyków zajmujących się badaniem społeczeństwa międzywojennego i do dziś wiele ustaleń w nich zawartych nie straciło swojej aktualności. Sam Autor miał jednak poczucie, że czas, jaki upłynął od wydania tych opracowań, zmiany paradygmatu badań historycznych, pojawienie się nowych pytań badawczych i osi refleksji każą zastanowić się raz jeszcze nad opisem społeczeństwa międzywojennego. Kilka lat temu opublikował obszerny tekst, w którym zweryfikował swoje ustalenia sprzed półwiecza. W tomie X serii „Metamorfozy społeczne” opublikował artykuł pt. *Nowe spojrzenie na społeczeństwo Polski międzywojennej*. Pisał w nim m.in.: „Społeczeństwo bez struktury byłoby niemożliwe do wyobrażenia, stanowiłoby jakieś zjawisko amorficzne. Moim zdaniem problem polega na rozszerzeniu pojęcia struktury społecznej, na obaleniu identyfikacji struktur społecznych ze strukturami typu klasowego, oraz – szerzej – ze strukturami typu stratyfikacyjnego. Równoważne, a nieraz przeważające są tu inne struktury, dotąd ujmowane jako horyzontalne, równorzędne (w przeciwieństwie do wertykalnych – gradacyjnych)”⁴. Wskazywał, że główny błąd historiografii z połowy XX w. stanowiła absolutyzacja struktur klasowo-warstwowych, podczas gdy społeczeństwo składa się z różnych struktur, których znaczenie zmienia się w zależności od miejsca i czasu. Uwzględnienie ich konglomeratu w opisie społeczeństwa, choć napotyka problemy źródłowe, pozwala, jak wierzył profesor, bardziej zbliżyć się do rzeczywistości. Janusz Żarnowski od lat dziewięćdziesiątych coraz częściej rozszerzał swoją refleksję nad społeczeństwem polskim poza granice 1939 r. Publikował studia dotyczące zmian społecznych w PRL-u i współcześnie. Swoją diagnozę zmian zachodzących w środowisku inteligencji i w jej postrzeganiu społecznym zawarł m.in. w artykule pt. *Inteligencja w Polsce niepodległej, w epoce komunizmu i na progu transformacji*, opublikowanym w tomie pod redakcją Henryka Domańskiego w 2008 r. Przedstawił w nim też główne tezy swoich dotychczasowych badań nad tą warstwą społeczną. Po pierwsze, dwudziestolecie międzywojenne stanowiło epokę, w której inteligencja osiągnęła apogeum swoich wpływów społecznych. Dzisiaj z tezą tą zgadzają się chyba wszyscy badacze II Rzeczypospolitej. Po drugie, na skutek powojennej luki pokoleniowej i zmian politycznych, jakie dokonały się w Polsce, inteligencja uległa przemianom. Zmieniły się jej społeczna geneza, struktura, role zawodowe, kultura. Przemiany dokonały się też w świadomości inteligencji⁵. Żarnowski zakończył swoje rozważania przekonaniem, że mimo iż uległa ona przeobrażeniom, to jej historyczny dorobek nie został zaprzepaszczone. Przemyślenia o inteligencji prowadziły też Janusza Żarnowskiego do zastanawiania się nad elitarnością i elitami. Kogo do tej elity zaliczyć? Jakże przyjąć kryteria jej wyodrębniania? Czy czas i miejsce decydują o tych kryteriach? Znalazły się one na marginesie artykułów o inteligencji, ale też w pogłębiany sposób zostały

⁴ Idem, *Nowe spojrzenie na społeczeństwo Polski międzywojennej*, w: *Społeczeństwo międzywojenne. Nowe spojrzenie*, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, seria „Metamorfozy społeczne”, t. X, Warszawa 2015, s. 18.

⁵ J. Żarnowski, *Inteligencja w Polsce niepodległej, w epoce komunizmu i na progu transformacji*, w: *Inteligencja w Polsce. Specjaliści, twórcy, klerkowie, klasa średnia?*, red. H. Domański, Warszawa 2008, s. 84–85.

ukazane w tekście poświęconym PRL-owi, pt. *Elity społeczne w Polsce od II wojny światowej do czasów współczesnych*⁶.

Profesor Janusz Żarnowski brał udział w wielu dyskusjach o kondycji społeczeństwa polskiego przed i po II wojnie światowej, m.in. jako uczestnik Zjazdów Historyków Polskich. Podkreślał w nich, co wynikało też z jego badań i przemyśleń na temat struktur społecznych, trudności w formułowaniu jednoznacznych ocen postaw i zachowań społecznych. Dostrzegał różnorodność czynników, które wpływały na grupy społeczne i jednostki. Jego autorstwa jest m.in. rozdział poświęcony okresowi międzywojennemu w syntetycznym opracowaniu *Spółczesność polskie od X do XX wieku*, które miało cztery wydania, ostatnie w 1999 r. Wspólnie z Włodzimierzem Mędrzeckim i Szymonem Rudnickim napisał książkę o społeczeństwie polskim w XX w. Janusz Żarnowski opracowywał części dotyczące ogólnej charakterystyki społeczeństwa oraz inteligencji i robotników. Obydwie książki kierowano do szerszego kręgu odbiorców.

Uznawał, że niemożliwe jest prezentowanie i zrozumienie procesów społecznych zachodzących w społeczeństwie polskim bez przedstawienia ich na szerszym tle – dziejów Europy, zwłaszcza Europy Środkowej i Wschodniej. Uczestniczył więc w międzynarodowych dyskusjach, organizował światowe zjazdy historyków, w niektórych z nich brał udział. Wykładał jako profesor wizytujący we Frankfurcie nad Menem, współprzewodniczył polsko-rumuńskiej komisji historycznej, publikował m.in. w Niemczech, Anglii i Francji. W pracach o historii europejskiej koncentrował się przede wszystkim na zagadnieniach przemian społecznych i gospodarczych w kontekście zmian modernizacyjnych. Nie stronił też od szukania odpowiedzi na pytanie o ich wpływ na sferę polityki. Pod jego redakcją ukazał się m.in. zbiór studiów, pt. *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej*, przetłumaczony następnie na język angielski⁷. Ciekawą pozycją dotyczącą tego nurtu zainteresowań była niewielka praca o społeczeństwach XX w., wydana u schyłku tego stulecia w serii „Zrozumieć Europę”⁸. Profesor Żarnowski przedstawił w niej swoją interpretację ewolucji społeczeństw europejskich do końca XX w. Co zrozumiałe, narracja urywa się jeszcze przed przystąpieniem Polski i innych krajów naszego regionu do struktur europejskich. Jednak Janusz Żarnowski już wtedy uważał, że pojawienie się takiej możliwości byłoby szansą, która zdarza się raz na tysiąclecie i należy z niej skorzystać. I kończył swoje rozważania takim oto zdaniem: „Co do nas, byłoby dobrze, aby nie dotyczyła nas w przyszłości formuła, którą cytowany tu parokrotnie węgierski autor [Iván T. Berend – K.S.] historii Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1993 wybrał na podtytuł swej książki: *From the periphery to the periphery* – «Od peryferii do peryferii»”. O uznaniu w międzynarodowym środowisku historycznym świadczy również wydanie przez Ashgate Publishing w 2003 r. w „Variorum Collected Studies Series” zbioru artykułów pióra Żarnowskiego, opublikowanych po angielsku, niemiecku i francusku, prezentujących jego dorobek naukowy⁹.

⁶ J. Żarnowski, *Elity społeczne w Polsce od II wojny światowej do czasów współczesnych*, w: *Elity polskie*, red. J. Żarnowski, S. Zagórski, Łomża 2014, s. 97–114.

⁷ *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1973 (wyd. ang., 1983).

⁸ J. Żarnowski, *Spółczesność XX wieku*, seria: „Zrozumieć Europę”, red. A. Maczak, Wrocław 1999.

⁹ J. Żarnowski, *State, Society and Intelligentsia. Modern Poland and its Regional Context*, Padstow 2003.

Janusz Żarnowski zainicjował w 1997 r. serię wydawniczą „Metamorfozy społeczne”, poświęconą badaniom z zakresu historii społecznej. Pojawiały się w niej teksty badaczy, którzy podejmowali często pionierskie na gruncie polskim zagadnienia, takie jak historia kobiet i gender, margines społeczny czy kwestia narodowościowa. Dwa pierwsze tomy, które wyszły w odstępie 10 lat, pokazały ewolucję pytań badawczych i zagadnień, jakimi interesowali się historycy dziejów społeczeństwa. Jako trzeci tom tej serii ukazała się książka Janusza Żarnowskiego, stanowiąca prezentację dziejów i perspektyw historii społecznej jako subdyscypliny w obrębie nauk historycznych¹⁰. Sam Autor we wstępie deklaruował, że kwestie metodologiczne są mu bliskie. Dodawał też, że „W ciągu tego okresu, dłuższego niż półwiecze, miałem możliwość poznania wielu ośrodków polskich i zagranicznych oraz wielu znanych badaczy historii społecznej w Polsce i za granicą, zwłaszcza we Francji i w Niemczech. O niektórych nurtach i procesach rozwoju historiografii dziejów społecznych, choć oczywiście nie o wszystkich, mogę więc wypowiadać się jako bezpośredni obserwator”¹¹. W tym miejscu warto dodać, że konfrontacja ustaleń badawczych z własnym doświadczeniem przeszłości była jednym ze „znaków firmowych” Profesora Żarnowskiego. W wielu dyskusjach odwoływał się do niego i wykorzystywał jako egzemplifikację przy wyjaśnianiu procesów historycznych.

Interesował go też styk polityki i życia społecznego oraz społeczny wymiar działań politycznych, czyli relacje państwa i społeczeństwa. Rozważania na ten temat znajdują wyraz również w starszych publikacjach, np. *Struktura i podłoże społeczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1939* czy *Życie polityczne w Polsce 1918–1939*. W 2014 r. pod redakcją Janusza Żarnowskiego ukazał się tom VIII serii „Metamorfozy społeczne”, pt. *Państwo i społeczeństwo*. Janusz Żarnowski w tekście otwierającym przede wszystkim wskazywał na szeroki, do tej pory niebadany w takim ujęciu, obszar zagadnień związanych z rolą państwa w kształtowaniu społeczeństwa. Zawarł też katalog problemów, które powinny zostać opracowane. Wymieniał wśród nich m.in. kierunki działania państwa wobec społeczeństwa i reakcje społeczeństwa oraz jego poszczególnych grup i środowisk na te działania, przyjrzenie się narzędziom, jakie państwo stosowało wobec społeczeństwa. Uważał, że należy zbadać rolę państwa w odniesieniu do różnych grup etnicznych. Przedstawił swoje refleksje na temat działań II Rzeczypospolitej wobec jej obywateli. Stwierdzał, że „głównym zadaniem państwa [i to w całym okresie międzywojennym – K.S.] miało być wychowanie społeczeństwa na dobrych, ofiarnych i karnych obywateli, a zaklęciem i dewizą było wyrażenie «potęga Państwa»”¹².

Jeszcze jeden obszar badań Janusza Żarnowskiego, o którym bez wątplenia należy wspomnieć, stanowiła społeczna historia techniki w latach międzywojennych. Najpełniej refleksja na ten temat wybrzmiała w książce pt. *Polska 1918–1939. Praca. Technika. Społeczeństwo*, która ukazała się w 1992 r. Jej drugie, poprawione i rozszerzone, wydanie pojawiło się na rynku kilka lat później – w 1999 r. Żarnowski rozważał w niej problem wpływu techniki i jej rozwoju na szeroko rozumiane życie społeczeństwa.

¹⁰ Idem, *Historia społeczna. Metodologia – ewolucja – perspektywy*, seria: „Metamorfozy społeczne”, t. III, Warszawa 2011.

¹¹ Ibidem, s. 7.

¹² J. Żarnowski, *Rola państwa w kształtowaniu społeczeństwa Polski międzywojennej*, w: *Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Żarnowski, seria „Metamorfozy społeczne”, t. VIII, Warszawa 2014, s. 14.

I tu kluczowe, podobnie jak w innych jego pracach, było pojęcie modernizowania społeczeństwa i wpływu zdobyczy technicznych na jednostkę (poprzez unowocześnianie gospodarstwa domowego), środowiska społeczne i wreszcie ogół mieszkańców II Rzeczypospolitej. Ujęcie zaproponowane przez niego mieści się na styku różnych subdyscyplin historii – historii społecznej, historii nauki i techniki, historii gospodarczej, historii kultury. Takie podejście, a w jeszcze większym stopniu jego bardzo interesujący efekt świadczą o erudycji autora i każą docenić rozległość jego refleksji.

Profesor Żarnowski chętnie dzielił się swoją wiedzą zarówno ze swoimi uczniami, jak i z szerszym gronem odbiorców. Dyskusje z nim były fascynujące i pasjonujące. Łatwo nie dawał za wygraną, ale zawsze był otwarty na argumenty, niezależnie czy padały z ust profesora, czy magistra. Chętnie dowiadywał się rzeczy nowych, nie tylko dotyczących badań historycznych. Uwielbiał nowinki techniczne, wielu młodszych od siebie zawstydział znajomością działania komputerów czy telefonów komórkowych. Profesor Żarnowski do ostatnich dni prowadził prace badawcze. Kilka miesięcy temu zakończył pisanie książki, która ukaże się w najbliższym czasie. Pracę tę można uznać za kontynuację i jak się okazało, puentę długoletnich rozważań Janusza Żarnowskiego nad kondycją i zmianami zachodzącymi w warstwie inteligenckiej.

Katarzyna Sierakowska

Warszawa